

JANA VIGNATIOVÁ
Prehistorický ústav university J. E. Purkyně, Brno

K OTÁZKÁM OBRANY A ÚDRŽBY VELKOMORAVSKÝCH VALŮ

V poslední době, v publikacích rozsáhlých výzkumů velkomoravských opevněných sídlišť, se stále více místa věnuje rozboru funkce a budování velkomoravských obranných valů. Problematika techniky stavby těchto opevnění a jejich konstrukčních variant byla prezentována i diskutována již v řadě syntetických i monografických prací — L. Niederla,¹ J. L. Piče,² I. L. Červinky,³ W. Hensela,⁴ F. Grimma,⁵ J. Herrmanna⁶ a dalších; teprve však systematické výzkumy hradišť jako St. Město,⁷ St. Zámky,⁸ Mikulčice,⁹ Pohansko u Břeclavi,¹⁰ Klučov,¹¹ Kouřim,¹² při jejichž interpretaci bylo využito všech vypovídacích schopností archeologického pramenného materiálu, potvrdily, že řada otázek zůstala dosud otevřená.

Mezi takové patří především otázky organizace stavby, údržby a obrany opevňovací soustavy; to jest způsob získání pracovních sil a zajištění technických prostředků i ekonomické základny ke všem pracovním procesům spojeným

---

¹ L. Niederle, *Život starých Slovanů*, d. III, sv. 2, Praha 1921, str. 607 ad.

² J. L. Pič, *Starožitnosti země české*, d. III, sv. 1, Praha 1909.

³ I. L. Červinka, *Pravěká hradiška na Moravě, Kroměříž 1896; týž, Slované na Moravě a říše Velkomoravská*, Brno 1928.

⁴ W. Hensel, *Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna*, Warszawa 1956, str. 301 ad.

⁵ P. Grimm, *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg*, Berlin 1958.

⁶ J. Herrmann, *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam*, Berlin 1960.

⁷ V. Hrubý, *Staré Město — Velkomoravský Velehrad*, Praha 1966.

⁸ Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně, PA IJ 1960, str. 240—291.

⁹ J. Poulik, *Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic*, PA XLVIII 1957, str. 241—388; *týž*, *Starí Moravané budují svůj stát*, Gottwaldov 1963; *týž*, *Pevnost v lužním lese*, Praha 1968.

¹⁰ F. Kalousek, *Velkomoravská pevnost Pohansko u Břeclavě*, Almanach Velká Morava, Brno 1965, str. 45—60; *týž*, *Bewaffnung und Heereswesen im grossmährischen Reich, Grossmähren und die christliche Mission bei den Slawen*; Wien—Mainz 1966, str. 85—92; *týž*, *Pohansko u Břeclavě, velkomoravské hradiště*, Praha 1970, 32 str. B. Dostál, *K prehistorii a protohistorii Břeclavi*, v práci *Břeclav — dějiny města, Břeclav 1968*, str. 9—44.

¹¹ J. Kudrnáč, *Klučov, staroslovanské hradiště ve středních Čechách*, Praha 1970.

¹² M. Solle, *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*, Praha 1966.

se stavbou a soustavnou údržbou opevnění (i v mírovém období) a konečně zajištění dostatečného počtu bojovníků pro obranu opevnění v době ohrožení. Otázky organisace a provádění stavby valů hlouběji řešil pro severovýchodní a severozápadní Rusko 10.—15. století P. A. Rappaport,¹³ jehož některé závěry¹⁴ je možno aplikovat pro moravské prostředí 9. století, i když společenské prostředí Velkomoravské říše a feudálních východoslovanských hradišť se v mnohém lišilo.

Méně jasnou představu však poskytují archeologické prameny pokud se týká organisace obrany těchto mnohdy rozsáhlých opevňovacích valů; zejména o počtu obránců, schopných úspěšně ubránit opevněný areál. Z archeologů snad jen J. Kudrnáč¹⁵ formuloval určité závěry pro klučovské opevnění, z historiků M. Štěpánek¹⁶ a nejnověji P. Choc¹⁷ ve své bohatě fundované práci věnované feudálnímu válečnictví v Evropě.

Zajímavou analogii pro tuto problematiku poskytuje anglosaský pramen z počátku 10. století, který u nás publikoval J. Kudrna,¹⁸ jde o pozemkový seznam z oblasti Wessexu s podrobným rozpisem, kolik jednotek půdy (hides)¹⁹ patřilo k jednotlivým opevněným lokalitám a jaký počet pracovníků — podle udaného klíče — z každého hide měl být k dispozici pro opevňovací val.

První část uvedeného pramene (nazývaného The Burhal Hidage) vypočítává jednotlivá opevněná centra ve Wessexu a počet hides, které k nim náležely (např. Eoerpeburnen 324 hides, Hastings 500 hides, Lewes 1200 hides atd.; největší rozsah má Wallingfort — 2400 hides).

Teprve druhá část textu jedná o opevňovacích valech (viz obr. 1):

„Na jeden akr šířky valového opevnění je povinnost dodat ze 16 hides. Jestli každý hide je představován jedním mužem, pak na každém yardu jsou čtyři muži. Pak pro dvacet yardů valového opevnění je třeba z osmdesáti hides a pro jeden furlong ze 160 hides. Pro dva furlongs ze 320 hides; pro 3 furlongs ze 480 hides. Pro 4 furlongs ze 640 hides. Pro udržení kruhu 5 furlongs z 800 hides . . .“²⁰

V citovaném prameni se neuvádí druh služby na valu, pro kterou měl být k dispozici vždy jeden muž z každého hide, příslušejícího k opevněnému centru. Termín „waere“ (povinnost, úmluva, smlouva)²¹ je však v překladu do soudobé angličtiny v edici A. J. Robertsona²¹ rozveden do pojmů údržba a obrana (maintenance, defence), snad proto, že se i v jiných dokladech v anglosaském prostředí objevoval v této souvislosti. Pro dvojí formu pracovní povinnosti na valovém

¹³ P. A. Rappaport, Očerki po istorii vojennoho zoddčestva severo-vostočnoj i severozapadnoj Rusi X—XV vv., MIA 105, Moskva—Leningrad 1961.

¹⁴ Propočty o množství pracovní síly pro stavbu opevnění.

¹⁵ J. Kudrnáč, op. cit. str. 147.

¹⁶ M. Štěpánek, Opevněná sídliště 8.—12. století ve Střední Evropě, Praha 1965.

¹⁷ P. Choc, S mečem a štítem, Praha 1967.

¹⁸ J. Kudrna, Materiály k dějinám Anglosasů, Brno 1968, str. 101—102.

¹⁹ hide = lán, jednotka půdy, představující plochu, z níž se mohla uživit jedna rodina. Velikost hide, tak jako u nás lánu, nebyla ve všech oblastech stejná.

²⁰ Robertson A. J., Anglo-Saxon Charters, 1956, Cambridge, 5 str. 246—249. Za laskavý překlad děkuji PhDr. J. Hladkému.

²¹ Citováno v předchozí poznámce.

To anes æceres bræde on wealstillinge 7 to þære wære gebirigeað .xvi. hida gif ælc hid byþ be anum men gemannod þonne
 25 mæg man gesettan ælce gyrde mid feower mannum þon gebyred¹⁷
 to twentigan gyrdan on wealstillinge · hundeahtatig¹⁸ hida · 7 to
 þam furlange gebirgeað oper healf hund hida · 7 x hida be þam
 ilcan getæle þe ic her bebufan tealde · to twam furlangum
 gehyrað¹⁹ xx. hida · 7 þreo hund hida · to þrim furlangum hund-
 30 eahtatig hida 7 cccc hida þonne gebyrigeað to .iiii. furlangum
 .xi. hida 7 .vi. hund hida · to fif furlangum gebyreð yinbganges
 eahta hund hida on wealstillinge ·

Obr. 1. Fotokopie anglického vydání The Burhal Hidage.

opevnění mluví také skutečnost, že se v uvedeném textu objevují dvojí mírové jednotky — plošné (akry²² a yardy)²³ a délkové (furlongs).²⁴ Pak by snad kvota 16 mužů na akrovou šířku valu mohla znamenat skupinu pracovníků, povinných provádět údržbu valu, a to nejen samotného tělesa valu, ale i jeho předpolí a dalších součástí opevňovacího systému v uvedené ploše (přibližně čtverec o straně asi 64 m). V dalším textu se pak mluví, že pro držení asi dvousetmetrové délky valu (1 furlong) by bylo potřeba 160 mužů, což představuje podstatně větší koncentraci osob přímo na valu, snad tedy jde o obránce opevnění.

Představy o náročnosti prací spojených s udržováním opevnění nemáme dosud možnost konkretisovat a srovnávat; P. A. Rappaport²⁵ propočítal pouze potřebné množství pracovní síly pro výstavbu opevnění a další badatelé, jako M. Šolle²⁶ potvrzují, že opevnění muselo být soustavně udržováno i mimo válečné období. Zda tyto práce vykonávalo na velkomoravských hradiscích přímo vlastní obyvatelstvo hradišť, či také obyvatelé okolních nehrazených sídlišť, kteří v době ohrožení vyhledávali ochranu v opevněném areálu, zatím nemůžeme postihnout.

K době válečného ohrožení oblasti se patrně vztahuje druhý početní údaj, počet 160 bojovníků na jeden furlong valového opevnění. J. Kudrnáč vyslovil v partii o klučovském opevnění²⁷ hypotetický předpoklad, že bojovníci byli na valu rozmístěni po pěti metrech; podle wessexského pramene byla hustota obránců anglosaských valů podstatně větší — jeden bojovník asi na 125 cm. Zdá se, že J. Kudrnáč podcenil potřebné množství obránců opevnění; o účinnosti silné koncentrace bojovníků-lučíšníků na opevnění mluví také P. Choc,²⁸

²² 1 akr = 0,404 ha.

²³ 1 gyrde = 0,25 hide = 1 yard.

²⁴ 1 furlong = 201,168 m.

²⁵ P. A. Rappaport, op. cit. str. 214.

²⁶ M. Šolle, op. cit. str. 104.

²⁷ J. Kudrnáč, op. cit. str. 147.

²⁸ P. Choc, op. cit. str. 318.

P. A. Rappaport,²⁹ W. Hensel³⁰ a další při rozboru velkomoravského a slovanského válečnictví. Je tedy pravděpodobné, že bychom mohli počítat s podobným množstvím bojovníků také na velkomoravských opevněních, v neposlední řadě proto, že situace jižní Anglie, na počátku 10. století neustále ohrožované nájezdy Vikingů³¹ a situace Velkomoravské říše ohrožované franskými výpravami byla v mnohém podobná.

Velmi zdrženlivě je však třeba postupovat v přejímání analogií z anglosaského prostředí pokud jde o otázku provenience skupin bojovníků na velkomoravských hradištích. I když bereme v úvahu, že na hradištích byly trvale usídleny velmožské družiny bojovníků, nejednalo se i s ostatními obyvateli hradiška o příliš početné komunity, jak dokazují propočty některých badatelů — V. Hrubého,³² J. Poulika³³ a M. Preidela³⁴ a dalších, založené na srovnání velikosti pohřebišť uvnitř hradiška a procenta mortality. Tyto nevelké skupiny by hradiško bez pomoci obyvatelstva bližších i vzdálenějších nechráněných sídlišť velmi nesnadno ubránily. Vždyť podle systému obrany uvedeného v „The Burhal Hidage“ by muselo bránit val na hradišti Pohansku u Břeclavě kolem 1600 bojovníků,³⁵ poměrně malý opevněný areál v Mikulčicích asi 800,³⁶ v Kouřimi přes 2000³⁷ atd. Je nesporné, že mnohá hradiška měla refugiální charakter a že z obyvatelstva, které se v době ohrožení soustředilo do opevněného areálu, byli všichni boje schopní jedinci začleněni do obrany hradiště. Vyžadovalo by však hlubšího rozboru archeologických a historických pramenů, abychom mohli postihnout, zda již v moravském prostředí 9. stol. nedošlo k výraznější polycentrální organizaci kolem významných opevněných sídlišť právě pro případy ochrany i obrany obyvatelstva určité oblasti, i s přesnějším vymezením konkrétních povinností a vztahů. Pro pozdější feudální období jsou služebnosti takového charakteru dobře známé; P. Choc uvádí na příklad listinu Jana Lucemburského z r. 1331³⁸ o vsi, které byly přiděleny čtyři lány půdy a zato byla povinna dát k dispozici pro hrad v Kladsku střídavě po celý rok 8 mužů.

V jednom bodu bychom snad tedy mohli využít analogie s uvedenou wessexskou raně feudální strukturou, jak ji dokládá pramen „The Burhal Hidage“. Pokusit se totiž o hlubší postižení vztahu velkomoravských hradišť k jejich okolí, rámcově vymezit oblasti, které ležely v ekonomické, obranné a správní sféře jednotlivých hradišek. Analýza a interpretace výsledků výzkumů samotných velkomoravských hradišť, jakkoli rozšířila dosavadní obraz o stavu a vývoji velkomoravské společnosti, nedovoluje formulovat preciznější závěry o sociálních vztazích na Moravě v 9. století. O tom svědčí i závěry badatelů, kteří se touto problematikou zabývají.

²⁹ P. A. Rappaport, op. cit. str. 158 ad., 176 ad.

³⁰ W. Hensel, op. cit. str. 301 ad.

³¹ H. Arbman, *Wikingové*, Praha 1969, str. 45.

³² V. Hrubý, *Staré Město, Velkomoravské pohřebiště „Na Valách“*, Praha 1955, str. 293 ad.

³³ J. Poulik, *Dvě velkomoravské rotundy*, Praha 1963, str. 104.

³⁴ H. Preidel, *Die altslawische Funde von Altstadt in Mähren und Ihre Bedeutung*, *Stifter Jahrbuch IV* 1955, str. 272 ad.

³⁵ Délky obranných valů jsou uvedeny podle H. Preidela, *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, t. III, München 1966, str. 47.

³⁶ H. Preidel, op. cit. str. 47.

³⁷ H. Preidel, op. cit. str. 47.

³⁸ P. Choc, op. cit. str. 304.

Otázkou velkomoravských hradišť z hlediska jejich vztahů ke kmenovým oblastem na Moravě se zabýval B. Dostál.³⁹ Upozornil, že v tomto období na Moravě kmeny již zanikaly a že velkomoravské hradiště nemohou být pokládána za reprezentanty jejich center; vidí v nich střediska starších útvarů — u L. Niederla nazývaných „pagy“, která však mění svůj charakter v souvislosti se zařazením do velkomoravského státu.

K úvahám o raně feudálním charakteru rozsáhlých a bohatých velkomoravských hradišť se obracejí i vedoucí výzkumů ve Starém Městě a v Mikulčicích V. Hrubý a J. Poulík. Oba získali na těchto lokalitách určité doklady pro takové závěry; V. Hrubý na základě rozboru materiálu a nálezové situace z areálu Starého Města a Sadů⁴⁰ klade důraz na existenci diferencované řemeslnické výroby v menších osadách v rámci většího sídlištního komplexu a spatřuje ve Starém Městě zárodečnou fázi středověkého města; v neopevněných lokalitách v Sadech a Modré pak velmožské dvorce, jejichž existenci rovněž podmiňuje raně feudálními vztahy. J. Poulík⁴¹ odkryl v Mikulčicích rovněž početný komplex sídlišť neagrárního charakteru a přikládá největší důležitost dokladům existence raně feudální sociální vrstvy — velmožské bojovnické družiny na akropoli. Nemenší důraz klade na vojensko-strategický a organizačně-správní význam lokality.

Jednoznačnějšího určení charakteru velkomoravských hradišť se neodvažuje ani historik M. Štěpánek.⁴² Poukazuje na vzrůst velikosti moravských opevněných sídlišť během 9. století a vidí v něm přízpůsobení areálu hradiště pro ochranu velmi početné skupiny lidí, jejíž jedna část žila trvale na hradišti a druhou tvořilo obyvatelstvo přirozeného hospodářského zázemí — zemědělských osad v okolí. Zároveň však připomíná, že i když existují doklady o diferencovanosti velkomoravské společnosti a můžeme předpokládat také určité vztahy mezi centry — představovanými hradišti a jejich hospodářským zázemím, není prozatím možno formulovat závěry o počátcích feudálních vztahů.

Z letného přehledu současných názorů, dokladů a hypotéz o pravděpodobnosti existence prvních feudálních vztahů v období velkomoravské říše není doposud možné vyvodit přesvědčivé závěry; nezbyvá než dále shromažďovat archeologický a historický pramenný materiál a hledat nové souvislosti a možnosti jeho interpretace. Jedním z takových pokusů má být i tento příspěvek.

ОТНОСИТЕЛЬНО ВОПРОСОВ ОБ ОБОРОНЕ И ПОДДЕРЖКЕ СОХРАННОСТИ ВАЛОВ ВЕЛИКОМОРАВСКОГО ПЕРИОДА

Назначением и внутренними конструкциями Великоморавских валов занимался уже ряд исследователей (Л. Нидерле, И. Л. Червинка, Б. Гензель и др.), но только в последние годы после того как были опубликованы результаты изучения известных великоморавских городищ (Старое Место, Старые Замки под Лишенью, Микульчице, Поганско под г. Бржецлав, городища Клучов и Коуржим в Чехии) очевидно, сколько вопросов остается еще открытыми.

³⁹ B. Dostál, Velkomoravská hradiště a pohřebiště a otázka moravských kmenů, Sborník ČsSA I, Brno 1961, str. 15–20.

⁴⁰ V. Hrubý, Velkomoravská města a velmožské dvorce, Referáty o pracovních výsledcích čsl. archeologů za r. 1960, sv. I, Liblice 1961, str. 96–108.

⁴¹ J. Poulík, Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích, Praha 1963, str. 101–126.

⁴² M. Štěpánek, op. cit. str. 136, 139.

К ним относятся прежде всего вопросы об организации строительства, поддержке сохранности и обороны системы укреплений (способ, которым приобреталось достаточное количество рабочей силы и способ обеспечения технических средств и экономического базиса всех рабочих процессов, связанных со строительством и систематической поддержкой сохранности укрепления — также в мирное время — а наконец способ обеспечения достаточного количества для защиты укрепления во время угрозы нападения).

Интересную аналогию этой проблематики предоставляет англосаксонский источник начала X в., опубликованный у нас Я. Кудерной (Materiály k dějinám Anglosasů, Brno 1968). Речь идет о списке земельных участков области Уэссекс с подробным описанием, сколько единиц земли (hide) принадлежало к отдельным укрепленным местам и какое количество работников — по приведенным данным — были с единицы обязаны дать в распоряжение для строительства вала. По приведенному источнику (т. наз. The Burhal Hidage) с каждой единицы один человек (мужчина) должен был служить на валу; в англосаксонском тексте точно не определяется род службы, но правдоподобно, что речь идет о рабочей силе для поддержания сохранности и обороны укрепления. В английском переводе, который также приводится Я. Кудерной (изд. А. J. Robertson), эти понятия в самом деле применяются. Дальнейшим свидетельством о двоякого рода рабочей обязанности является применение двоякого рода единиц меры; мера измерения площади (на 1 акр — 0,404 га вала выделялось 16 мужчин) и меры измерения длины (на 1 furlong — 201,168 м вала приходилось 160 человек). Тогда группа в 16 человек на 1 акр ширины вала могла обозначать группу работников, обязанных поддерживать вал в сохранности и порядке, причем не только сам вал, а также подходы к валу и другие составные части системы укрепления, находящиеся на соответствующей площади. Количество 160 человек на 200 м длины вала представляет собой уже высокую концентрацию людей прямо на валу — может быть, защитников укрепления.

Приведенные данные мы могли бы сравнить только с заключениями П. А. Рапопорта, действительными для восточнославянских городищ и с наблюдениями М. Шолле над городищем Стара Коуржин. Относительно организация обороны великоморавских городищ приводит некоторые данные Й. Кудернач (Клучов) и наибольшее П. Хоц в работе, посвященной военному делу в феодальной Европе. Правдоподобно, что мы могли бы аналогично предполагать, что такие же большие группы воинов были и на великоморавских валах, не в последнюю очередь также потому, что положение в южной Англии в начале X в. при постоянной угрозе набегов викингов и положение Великоморавского государства находящегося под угрозой походов франков было во многих отношениях аналогичным.

Но весьма осторожно необходимо перенимать аналогии из англосаксонской среды в вопросе о происхождении групп воинов в великоморавских городищах. Если даже не учитывать, что в городищах были дружины воинов, то вместе с другими жителями городища они не составляли слишком многочисленных общины. Неоспоримо, что многие городища имели характер убежищ и что из населения, которое в период угрозы сосредотачивалось в укреплениях из поселений в окрестностях, все боеспособные люди включались в оборону городища. Но это требовало бы более глубокого анализа археологических и исторических источников для того, чтобы установить, возникла ли уже в великоморавской среде IX в. более выразительная организация вокруг нескольких значительных укрепленных центров, вызванная необходимостью защиты и обороны населения известной области, с более точным разделением конкретных двусторонних обязанностей и отношений.